

Povijesni pregled i razvoj retorike

Jovanović, Lana

Undergraduate thesis / Završni rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:504883>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-27**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Lana Jovanović

Povijesni pregled i razvoj retorike
(ZAVRŠNI RAD)

Rijeka, 2022.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za kroatistiku

Lana Jovanović

Matični broj: 0009085496

Povijesni pregled i razvoj retorike

ZAVRŠNI RAD

Preddiplomski studij: Hrvatski jezik i književnost

Mentor: izv. prof. dr. sc. Danijela Marot Kiš

Rijeka, 8. rujna 2022.

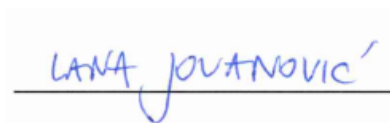
IZJAVA

Kojom izjavljujem da sam završni rad naslova *Povijesni pregled i razvoj retorike* izradila samostalno pod mentorstvom izv. prof. dr. sc. Danijele Marot Kiš. U radu sam primijenila metodologiju znanstvenoistraživačkoga rada i koristila literaturu koja je navedena na kraju završnoga rada. Tuđe spoznaje, stavove, zaključke, teorije i zakonitosti koje sam izravno ili parafrazirajući navela u završnom radu na uobičajen način citirala sam i povezala s korištenim bibliografskim jedinicama.

Studentica

Potpis

Lana Jovanović

A handwritten signature in blue ink that reads "LANA JOVANOVIĆ" is written over a horizontal line.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	1
2. Povijesni pregled i razvoj retorike	3
2.1. Razvoj antičke (grčke) retorike	3
2.2. Razvoj rimske (helenističke) retorike	9
2.3. O govorniku	11
2.4. Povijesni pregled retorike od srednjega do suvremenoga doba	13
3. Retorika i politika.....	20
4. Zaključak.....	24
5. Sažetak i ključne riječi	25
6. Naslov i ključne riječi na engleskom jeziku	25
7. Literatura.....	26

1. Uvod

Iako su poslovice nastale davnih dana, svoju primjenu mogu naći i u suvremenome dobu. Osobi koja je sklona laganju može se reći sljedeća poslovice: „Zaklela se zemlja raj u da se sve tajne doznaju.“ Rusi se u invaziji na Ukrajinu koriste svim sredstvima kako bi njima i svim njihovim pristalicama pokazali da se s rogatima ne valja bosti. A na političare u Hrvatskoj (ali ne samo na njih) mogu se odnositi dvije poslovice. Prva bi glasila: „Volove se veže za rogove, a čovjeka za riječi.“ Političari su skloni obećavati ljudima i realne i irtualne stvari kako bi došli na vlast, a kada građane uspiju svojim obećanjima uvjeriti da im daju glas, pokažu u manjoj mjeri da se vezuju za riječi, odnosno za predizborna obećanja koja su im dali, pa im se posljedično može onda reći sljedeća poslovice: „Nemojte od jezika praviti lopatu.“ Ove dvije poslovice pokazuju nam kako je jezik doista moćno „oružje“ ne samo primjerice za političare u predizornoj kampanji nego i u svakodnevnoj komunikaciji u kojoj pomoću jezika možemo manipulirati s osobom kako bi ostvarili neki svoj cilj ili jezikom možemo poticati nama dragu osobu koja je u nekome životnome problemu da se nastavi dalje boriti. Dakle jezik možemo koristiti i u pozitivnome i u negativnome vidu kao što je to slučaj s oružjem koje možemo koristiti bilo u svrhu samoobrane bilo u svrhu napada. Da je jezik najmoćnije oružje koje svi posjedujemo, do izražaja je došlo razvojem demokracije u Ateni. Tada su građani dobili moć da kreiraju političku scenu, a političare se trebalo podučiti kako uvjeriti građane da glasaju za njih. U tu se svrhu razvila teorija govornišva poznata pod nazivom retorika. Početne stranice ovoga rada govore o razvoju antičke (grčke i rimske) retorike: uviđaju se nesuglasice među tadašnjim vodećim osnivačima retoričkih škola (sofisti - Izokrat i Platon) oko glavne funkcije retorike. Hoće li dolazak Aristotela razmrsiti gordijski čvor koji su zapetljali, s jedne strane sofisti, a s druge Izokrat i Platon saznat će se na (pred)zadnjim stranicama prvoga poglavlja. Razvoj retorike nastavlja se pratiti i nakon završetka antičkoga (grčkog) razdoblja - kojemu je posvećeno prvo poglavlje - u antičkome (rinskome) razdoblju: iduće će nam poglavlje donijeti ozračje zlatnoga i srebrnoga razdoblja rimske retorike. U zlatnome razdoblju rimske retorike nastaje, nesumnjivo, kapitalno djelo „O govorniku“ kojemu će se posvetiti zasebno poglavlje. Analiza će kapitalnoga djela rimske retorike („O govorniku“, autora Marka Tulija Cicerona) označiti kraj našega opširnijega proučavanja razvoja retorike, a ostatak rada daje sažeti prikaz razvoja retorike u narednim razdobljima. Dakle iduće će se poglavlje baviti povijesnim pregledom retorike (što znači da će se glavne tendencije retorike i autori ukoliko/ u onoj mjeri u kojoj je potrebno da se formira slika retorike pojedinačnoga razdoblja) predstaviti, počevši sa srednjim vijekom koji se

općenito poima kao mračno razdoblje (a vidjet će se može li se takvo poimanje srednjega vijeka primijeniti na retoriku) pa sve do suvremenoga doba. U zadnjemu se poglavlju otkrivaju savjeti za dobar politički govor, glavna sredstva kojima se političari služe prilikom raspravljanja sa svojim neistomišljenicima te kako se protiv njih boriti te se otkriva jedna zanimljiva stvar: imaju li primjerice anketa i intervju ikakve veze sa retorikom.

U zaključku ćemo se baviti opravdanim i/ili neopravdanim negativnim konotacijama koje je suvremeno doba prišilo retorici, odnosno vidjet ćemo može li se teza „ma to je sve puka retorika“ primijeniti na retoriku u Hrvatskoj. A kao uzorak će nam poslužiti političari: vidjet će se jesu li političari dosljedno slijedili opće postavke retorike koje je antika stvorila ili su je gurnuli u tminu kao što je to Ivan Gundulić učinio sa svojim mladenačkim djelima.

2. Povijesni pregled i razvoj retorike

2.1. Razvoj antičke (grčke) retorike

Da bismo mogli pratiti razvojni put retorike od njezina ishodišta (antika) pa do suvremenoga doba, moramo je prvo definirati. Rječnik Rikarda Simeona (Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva) retoriku definira kao umjetnost govora, umijeće usmenog govora, teoriju izrazitog govora: donosi se prijedlog hrvatskih ekvivalenata tome pojmu kao što su ijeposlovka i ijeposlovica, koji nisu prihvaćeni zbog semantičke i tvorbene neprikladnosti. Simeonov rječnik ne zastaje na gore navedenim šturim definicijama retorike: retorika proučava najdjelotvornije načine gradnje govora i ima za cilj da poduči kako valja sastaviti govor po utvrđenim i smišljenim pravilima. (Beker, 1997:8) Engleski rječnik „Dictionary of classical literature“ retorici pristupa kao teorijskome umjeću govorenja, govorništvo je svedeno na sustav koji je moguće naučiti, a koji su prvo razvili Sicilijanci, a kasnije sofisti. Kao rezultat kontakta s grčkom kulturom retorika je u prvom stoljeću poslije Krista uvedena u Rimu kao dio višeg obrazovanja te je izvršila znatan utjecaj na rimsku književnost. (Beker, 1997:8) U rječniku Josepha Shipleya „Dictionary of world literature“ retorika je definirana kao znanost o sastavu riječi. Shipley u navedenom rječniku dalje govori kako taj termin ima barem osam značenja (ili suznačenja) od kojih Beker navodi samo tri: prvi je sustav načela sastava uvjerljivih ili na drugi način djelotvornih javnih govora koji se grana na same te govore i na govorničko umijeće. Drugi je sustav načela proznih sastava uopće (bez obzira na to radi li se o sastavu za objavljivanje ili za usmenu predaju), odnosno tehnika majstora proznog stila i izvještačenu prozu s primjesom neiskrenosti. Treći je bilo kakav sistematizirani sustav neke doktrine o umjeću jezičnog sastava bez obzira na to radi li se o prozi ili poeziji, odnosno upotreba/primjena takvih umijeća ili jezičnih sredstava, bilo u prozi ili poeziji. (Beker, 1997:9) Sada kada smo se upoznali s nekim pristupima retorici relevantnih rječnika vrijeme je da je smjestimo u razdoblje u kojemu je začeta. Korijeni retorike sežu u razdoblje antike, u nama davno peto stoljeće prije naše ere, odnosno u doba grčke demokracije – Periklovo doba. Procvat demokracije dao je građanima slobodu da na javnim mjestima počnu iznositi svoja politička uvjerenja i da se za njih bore. No treba naglasiti da su svi građani koji su se aktivno željeli uključiti u politički život svojega polisa u demokratski uređenim antičkim gradovima trebali ispuniti jedan uvjet, a taj je da su trebali biti vješti govornici. Stoga dolazi do pojave učitelja retorike poznatih pod nazivom retori među kojima su u antici važno mjesto zauzela sljedeća imena: Andokid, Antifont, Lizija, Izokrat, Demosten, Likurg... Retori su svoje umijeće nazvali retorike tehne: taj je naziv poprimila i teorija izvedena iz njihova

umijeća koja se razvila iz potreba škola retorike u kojima se govorništvo učilo i usavršavalo. Jedno od temeljnih obilježja retorike jest njezina normativnost. Naime retorika je davala upute kako treba pripremati, sastavljati i držati govore i koja jezična sredstva treba upotrebljavati da bi govor bio djelotvoran i da bi postigao željeni cilj. Osnivačima se retorike smatraju Koraks (Empedoklov učenik) i Tizija (Korakov učenik) koji su bili podrijetlom iz Sirakuze. Retorika je, zahvaljujući najstarijemu udžbeniku retorike koji neki izvori pripisuju Koraksu, a neki njegovu učeniku Tiziji, određena kao vještina uvjeravanja, a naznačene su i osnove uobličavanja sudskoga govora. Iz istog stoljeća datira i Trasimahov retorički priručnik u kojem se ponajprije razlažu mogućnosti buđenja emocija u slušatelja. Hermagora iz Temna sastavio je u 2. stoljeću prije Krista udžbenik retorike koji se zbog sistematičnosti upotrebljavao i u rimskim školama. Njegovo učenje u 2. — 3. stoljeću razvija Hermogen iz Tarza, koji je svoju teoriju temeljio na analizi starih govornika, prije svega Demostena. Nešto ranije, u 1. — 2. stoljeću nastao je djelomično sačuvani priručnik školskih retoričkih vježbi Elije Teona. (Glovacki-Bernardi, 2007: 14) No vratimo se mi prinosu dvojice Sirakužana retorici! Za Koraksa je pri prosuđivanju neke teze dovoljno da je ona vjerojatna, Koraks ne mari za činjenice, nego je za njega važno sljedeće načelo: što je teza vjerojatnija, to je i prihvatljivija. Argument kojim se tvrdi da je nešto nevjerojatno samim time što je previše vjerojatno nazivamo koraksom. (Meyer, 2008: 16) Rad je dvojice Sirakužana – Koraksa i Tizije - bio usmjeren na osnivanje retoričkih škola, čiju je djelatnost razvio Gorgija, koji je 427. godine prije naše ere došao u Atenu, gdje je osnovao prvu atensku školu retorike koja je njegovala „lijep govor.“ Stoga ga smatramo osnivačem euepije - učenja o lijepome govoru. Treba naglasiti da je Gorgija pripadao sofistima: izvorno je sofist značio čovjeka učenog u nekoj struci, a kasnije učenog čovjeka uopće. Sredinom petog stoljeća sofist je bio čovjek koji je podučavao pojedince ili grupe u retorici, politici i matematici. Radilo se dakle o nekoj vrsti učitelja onoga vremena, no sofisti su bili više od toga, jer su njihovi najbolji predstavnici bili i filozofi poput Gorgije i Protagore. (Beker, 1997: 10) Osim što se uz Gorgiju vezuje pojam euepija, njemu pripisujemo i pojam psihagogije, koji osnažuje funkciju riječi: osim što se riječima može uvjeriti nekoga u nešto, riječima se može i zavesti. Gorgija ističe da se govor treba prilagoditi slušatelju: ravnamo se prema onima kojima se obraćamo. Za primjer uzima glavnu okosnicu Homerove Ilijade, a to je epizoda s Helenom zbog koje je izbio rat za grad Ilij/Troju. Gorgija ističe daje govor (logos) imao presudnu ulogu u borbi Grka i Trojanaca za Helenu: Helenu Pariz zavodi riječima čija snaga može štetno djelovati na um kao što je to slučaj s opojnim sredstvima primjerice drogom. Heleninu sudbinu kreirao je logos: logos je “veliki tiranin koji dovršava Božja djela u mikroskopskim, ali vidljivim materijalnim

elementima. On ima snagu da okonča strah, ublaži bol, unese veselje ili potakne na sažaljenje”, a sve to tjera da vodimo računa o njegovoj moći uvjeravanja prilikom svakoga traganja za odgovornošću. Krivnju za Heleninu sudbinu treba snositi Hektor: onaj govor, naime, koji je uvjerio i nagovorio njezinu dušu nuždom ju je prisilio da vjeruje izrečenim riječima i pristane na gotova djela. Nepravda se stoga može pripisati samo onomu koji je dušu nagovorio, zato što je na nju izvršio nužan pritisak, dok je nagovorena duša otrpjela nužan utjecaj govora, pa je uzalud i s krivom optužujemo. (Meyer, 2008: 21) Osim Gorgije, velika se uloga u razvoju retorike u antičkoj Grčkoj pridaje i drugim sofistima kao što je bio Protagora, koji je osnovao ortoepiju - učenje o tečnome i pravilnome govoru, koje se tiče dikcije, a koje je i danas važan sastavni dio one grane retorike koja se bavi usmenim oblicima govora. Sofisti su imali svoje sljedbenike, ali i puno oponentata, što je logično ako znamo da su sofisti zlorabili retoriku: retorika je po njima umijeće uvjeravanja u nešto bez obzira je li to istinito ili nije, a jedan je od najpoznatijih (ako ne i najpoznatiji) bio Platon. No prije njega negativno se o sofistima izjašnjavao Izokrat, koji je sofiste optuživao da se bave trivijalnim temama, a ne uzvišenim za koje se on zalagao: u svom govoru protiv sofista izložio je osnovne crte svoje metode. Zalagao se za to da se budući govornik treba prije svega upoznati s idejama, tj. s glavnim točkama svoje teme, zatim s načinom kako će te točke biti raspoređene, te kako ih treba ukrasiti na odgovarajući način.

U pogledu izbora teme Izokrat je sumnjao da se etika i politika mogu uspješno podučavati, no govornik može postići željeni učinak uzvišenom temom kojom oplemenjuje samoga sebe i djeluje pozitivno na javnost. (Beker, 1997: 11) Oštriju je kritiku sofistima uputio Platon u svojim trima djelima: „Sofist“, „Gorgija“ i „Fedar“. Nesuglasice sa sofistima Platon duguje svojim drugačijim pogledima na svijet i život: daje prednost vječnim idejama nad ovozemaljskima te zbog izražavanja skepse prema glavnoj sofističkoj postavci da je čovjek mjera svih stvari. U „Sofistu“ je prisutno filozofsko razilaženje sa sofistima, dok će u narednim djelima („Gorgija“ i „Fedar“) dovesti sofiste u vezu s retorikom. U „Gorgiji“ Sokrat u raspravi s Kaliklom tvrdi kako retorika zapravo podilazi, laska slušateljstvu, a ne čini ga boljim. Retorika je, tvrdi Sokrat, poput kuharstva koje želi pripremiti što ukusniju hranu, bez obzira na to hoće li ona koristiti ili škoditi organizmu. U tome bi bila razlika između retorike i npr. medicine. Liječnik naime proučava prirodu bolesnika te prema tome zaključuje što mu je raditi. Nasuprot tome retorika ima jedini cilj da stvara zadovoljstvo i ne proučava ljudsku prirodu jer je retorici jedino stalo do uspješnog učinka. Prema Sokratu postoje dvije vrste djelatnosti: jedne koje se bave umjetnošću te se brinu za dobro duše, i druge, koje se brinu

samo za uživanje duše (kao što je npr. uživanje u jelu) i ne pitaju jesu li ta sredstva korisna ili nisu. (Beker, 1997:12)

U „Fedru“ je zanimljiva Sokratova usporedba govorništva i liječništva: „S govorništvom je u neku ruku isto kao i s liječničkim umijećem.“ (...) I u jednom i u drugom valja raščlaniti narav - u prvom slučaju tijela, u drugom duše - ako hoćeš, oslanjajući se ne samo na navadu i iskustvo nego i na umijeće, jednomu podariti zdravlje i snagu propisujući mu lijekove i prehranu, a drugoj udijeliti poželjnu uvjerljivost i vrlinu primjenjujući riječi i primjerene postupke.“ (Beker, 1997:91) Dalje se ističe da se umijeće govora primjenjuje na dušu: „Ako netko nekoga poučava umijeću, jasno je da će mu točno objasniti narav onoga na što će primjenjivati govor. A to će zacijelo biti duša.“ (Beker, 1997:91) Djelo „Fedar“ ne smije se ispustiti iz vida bez da se ne ukaže na jednu konceptualnu Sokratovu metaforu da je govor poput živoga organizma, govor mora imati vlastito tijelo, glavu i udove. Platon će dalje naglašavati veliku ulogu iskustva, odnosno nužnost poznavanja okvira, struke kojom se retor bavi: tu svoju tezu Platon potkrepljuje primjerima iz medicine i tragedije. Što bi primjerice rekli Sofoklo i Euripid kada bi im netko rekao da zna pisati duge govore o malim temama i suprotno te da na temelju toga smatra da može mjerodavno govoriti o tragičnom pjesništvu. Fedar je prisiljen priznati Sokratu da bi takva umišljenost bila smiješna jer tragedija je složen i specifičan posao i zahtijeva posebno znanje. Sokrat nastavlja primjerom čovjeka koji drži da je ovladao harmonijom zato što zna otpjevati visoke i niske tonove. Muzičar bi takvom čovjeku rekao da je on još vrlo daleko od poznavanja harmonije. Slično je kod nastavnika retorike, koji, neupućeni u dijalektiku, ne mogu definirati retoriku, a ipak imaju ambicije da je podučavaju. (Beker, 1997: 15)

Platon će u „Fedru“ kroz Sokratova usta iznijeti misao da je napisana riječ samo slika žive i oduhovljene riječi znalca: „(...) A kad je jednom zapisana, svaka riječ kruži posvuda bez razlike, kako među onima koji razumiju, tako i među onima s kojima nema nikakve veze, i ne zna komu treba, a komu ne treba govoriti. A ako je zlostavljaju i nepravedno pogrde, nikad nema oca da joj pomogne. Ona sama sebe ne može braniti niti si pomoći.“ Živa i oduhovljena riječ „se sa znanjem upisuje u dušu učenika, koja se može sama braniti, a znade i komu valja govoriti, a pred kime šutjeti.“ (Beker, 1997: 94) U „Fedru“ će Platon propagirati dvije svoje postavke: prva je važnost poznavanja prirode, a kako bi naglasio tu svoju tezu za primjer uzima Perikla, koji je zahvaljujući druženju sa filozofom Anaksagorom otkrio tajne prirode. „Sva velika umijeća zahtijevaju i ponešto potankoga zborenja i umna razmatranja o naravi; odatle, čini se, dobivaju tu uzvišenost i posvemašnju svrhovitost. A to je, uz prirodnu

obdarenost, posjedovao i Periklo. Namjerio se, mislim, na Anaksagoru, koji je bio takva osoba, dosita se naužio mudrog razmatranja i dovinuo do naravi uma i razuma, o kojima je Anaksagora toliko mnogo raspravljao. Odanle je izvukao ono što je bilo korisno za umijeće govorenja.“ (Beker, 1997: 94)

Druga je njegova teza da retoričar mora biti upoznat sa ljudskom svijesti. Glavni je cilj retorike da uvjeri slušatelje, a da bi se to postiglo često puta nije bitna istina, nego vjerojatnost. O vjerojatnosti možemo govoriti u slučajevima kada se radi o bliskosti istini, a čovjek kojemu je istina poznata, najbolje će otkriti sličnosti na kojoj se temelje vjerojatnosti. (Beker, 1997: 15)

Zadnja ličnost kojoj će se posvetiti pažnja u razvoju antičke (grčke) retorike jest Aristotel, koji je oko 340. g. prije naše ere izradio prvi do danas sačuvani cjeloviti sustav govorništva poznat pod nazivom „Retorika“: djelo je vjerojatno nastalo kao rezultat njegova predavačkoga rada. Aristotel je počeo predavati retoriku kao reakciju na Izokrata. Djelo je sastavljeno od tri knjige koje se, u glavnim crtama, bave retoričkim silogizmom, osjećajima i stilom, što je još i danas iznenađujuća struktura jer se osjećaji primjerice rijetko analiziraju u retoričkim raspravama. O važnosti će Aristotela u razvoju retorike poslije pisati Ciceron u svojem djelu „O govorniku“ u kojem se o Aristotelu navodi sljedeće: “Sve stare retore, još od Tizije, najvećeg od svih i utemeljitelja toga umijeća, objedinio je Aristotel koji je najpomnije prikupio sva njihova imena, kao i njihova pravila, iznio ih jasno i točno, ali i dodatno približio sjajnim objašnjenjima. On svoje prve učitelje toliko nadilazi stilskom otmjenošću i preciznošću da njihovu poduku više nitko i ne traži u njihovim vlastitim knjigama, nego svi oni koji žele nešto o tome saznati čitaju Aristotela, kao nekoga umnogome pristupačnijega tumača.” (Meyer, 2008: 28)

Aristotel je odbacio Sokratove teze o beskorisnosti retorike: *retorika je korisna jer je istinito i pravedno po svojoj naravi jače od svojih suprotnosti, a ako odluke ne nastaju na osnovu onoga što priliči, onda istinito i pravedno nužno nadjačavaju njihove suprotnosti, a to zaslužuje prijekor. Kad bismo, štoviše, u razgovoru s nekim ljudima raspolagali i najegzaktnijim znanjem, ne bismo ih mogli lako uvjeriti, ako bismo naš govor zasnivali na tom znanju, jer znanstveni govor pripada podučavanju, a to je pred masom neizvodivo. Ovdje se, naime, metode uvjeravanja i argumenti moraju nužno zasnivati na općepoznatim stavovima.* (Beker, 1997: 26)

Aristotel se zalagao da retorika bude oruđe istine, a ne obmane kakvu su joj ulogu namijenili sofisti. Stoga ju je nastojao zasnovati na zakonima logike i dijalektike. Aristotel tvrdi da retorika i dijalektika počivaju na sličnostima, ali da među tim disciplinama ima i razlika: dijalektika se bavi postavljanjem pitanja i odgovaranjem na njih, a retorika se bavi opširnim izlaganjem pitanja pred publikom. Aristotel ističe kako se malo pažnje pridaje retorici, veća se pažnja pridaje mehaničkim svojstvima govora kao što su dijelovi i raspored govora. Naglašava da su entimemi (skraćeni silogizam u kojemu se zaključak izvodi iz jedne premise) od središnje važnosti za retoriku. Osnovni je zadatak retorike po Aristotelu ne samo uvjeravanje nego i iznalaženje uvjerljivog u svakoj situaciji. Da bi se to lakše razumjelo, navodi kao primjer medicinu u kojoj liječniku nije isključivo zadatak da izliječi pacijenta, nego da ga navede na pravi put liječenja. (Beker, 1997: 18) Napustio je Platonovu teoriju ideja, naglašavajući važnost bitka u spoznavanju čovjeka: bitak je mnogostruk, a bit tek jedna od deset kategorija pomoću kojih čovjek promišlja sebe i svijet. (Meyer, 2008:29)

Najveća novost Aristotelove „Retorike“ leži u sustavnosti kojom uključuje sva tri temeljna govornička elementa: etos - tko govori? Logos - koji se argument iznosi? Patos - kome se obraća? Ta sustavnost vodi k diferencijaciji triju govorničkih vrsta: političke, sudske i epideiktike. Prva savjetuje ili odvraća onoga koji odlučuje djelovati u ovome ili onome smjeru, u manje-više bliskoj budućnosti (sukladno kategorijama korisnosti ili opasnosti); druga cilja na suca i odnosi se na prošle događaje (sukladno kategorijama pravde i nepravde); treća se pak odnosi na sud (u smislu ljepote ili ružnoće) što ga promatrač donosi vezano za pohvalu ili cenzuru u određenome trenutku. (Meyer, 2008: 32) Uspjeh argumentacije podjednako ovisi i o etosu, i o logosu, i o patosu pa se ne treba davati prednost niti jednome od njih kao što je to bio slučaj sa sofistima koji su osobito cijenili etos niti patosu na koji je Platon htio svesti svoju retoriku, nego da se pronade komplementarnost: “ S govornikova gledišta odlučujuća je njegova volja da se sviđi, da uvjeri, da zavede, da nagovori, i posve je nevažno postiže li on to lijepim govorima ili racionalnim argumentima. S gledišta slušateljstva pak najvažnije je odgonetanje namjera, dakle, i govornikov karakter, odnosno ono što o tome karakteru možemo zaključiti na temelju doslovna izričaja. Postoji i treće gledište, a to je gledište samoga medija, jezika ili slike, jednom riječju, poruke. Tu su važne oznake onoga što se implicitno sugerira, jezični smisao i pragmatični uvjeti njegova izričaja, uporabljene govorničke vrste, iznošenje, priča ili argumentarij”. (Meyer, 2008: 42)

2.2. Razvoj rimske (helenističke) retorike

Dva su razdoblja antičke retorike: prvo je grčko razdoblje u kojemu su se formirale neke najvažnije retoričke škole, čiji su osnivači bili u međusobnim previranjima koja smo pratili u prethodnome poglavlju, a drugo je rimsko razdoblje koje valja pratiti u ovome poglavlju s nadom da će turbulencije u njemu biti mnogo manje nego u grčkome razdoblju. Kaže se da je između Aristotela i Cicerona bilo zatišje u retorici, odnosno nisu se dogodile važne promjene u retorici. No dolazi do razvoja stoičke škole, čiji je osnivač bio Zenon, koji je suprotstavio retoriku i dijalektiku, što je i danas na snazi u retorici. Retorika je za njih umijeće lijepe riječi u obliku dobro izloženih govora, a dijalektika umijeće ispravne riječi u obliku dijaloga. Oni retoriku dijele na tri dijela: elokvenciju u skupštini, pravnu elokvenciju i elokvenciju hvalospjeva. Retorika se još dijeli na iznalaženje teme, oblikovanje govora, razmještanja građe i izricanje. Govor pak sadrži uvod, izlaganje, dokazivanje, pobijanje i zaključak. (Meyer, 2008: 44) Tezu da u rimskoj retorici postoje elementi preuzeti iz antičke (grčke) retorike potkrepljuje djelo anonimna autora „Rethorica ad Herennium“ iz prvoga stoljeća prije naše ere koje usvaja Aristotelovu podjelu govorničkih vrsta i znatno dorađuje pojedine aspekte govorničke tehnike postavljene u grčkoj retorici. Ovo je djelo važno jer okuplja stare i nove utjecaje. No najvažnije je djelo ovoga razdoblja „O govorniku“ autora Marka Tulija Cicerona. Ali nije to njegovo jedino djelo u kojemu iznosi svoje postavke retorike: svoje će postavke retorike iznijeti i u drugim dvama djelima, a to su „Govornik“ i „Brut“. U svim trima djelima prisutna je sprega retorike i filozofije: odbacuje se teza da je retorika u epistemološkom smislu bezvrijedna, a u praktičnom beskorisna; s druge strane optužba da joj je područje filozofije strano, odakle proizlazi i krajnji antagonizam između retorike i filozofije. Naprotiv, Ciceron će u „Govorniku“ tvrditi da filozofija uvelike pomaže retorici, odnosno retoričaru: „Bez filozofije ne može biti elokventna čovjeka kakva tražimo, ne zato što bi sve bilo u filozofiji, nego zato što mu ona može pomoći kao što gombaonica pomaže glumcu.“ (Meyer, 2008: 44) Ciceron u retorici stavlja naglasak i na formu i na sadržaj. Njihova bi ravnoteža opravdala pretenzije da retorika postane umijećem, ali umijećem koje ne ovisi o normi, nego je pročišćena kombinacija onoga što se može spoznati razumom i iskustvom. Ciceron nam tako, jedini nakon Aristotela, pruža novo viđenje stvari, koje s jedne strane poima spregu filozofije i retorike, a s druge omogućuje razumijevanje logosa, etosa i patosa. Upravo taj cilj razlikuje njegova prva djela, vjernija grčkoj prošlosti retorike, od originalnijih zrelih djela, među kojima se ističe „O govorniku“. (Meyer, 2008: 45) Ciceron je pripadao zlatnome razdoblju rimske retorike, ali je rimska retorika imala i srebrno razdoblje u kojemu je najutjecajniји retoričar bio Marko Fabije Kvintilijan, čije je

najznačajnije djelo na tom polju bilo „Obrazovanje govornika“ u kojemu zamišlja školovanje govornika od početka „rođenja“ pa do zrelosti.“Moja je namjera bila da čitaoca provedem, tako reći, od samih početaka govora kroz sve obrazovne stepene koji na bilo koji način mogu doprinijeti formiranju govornika i dovesti do savršenosti govorničke umjetnosti.“(Beker, 1997: 56) Iz citata se vidi da Kvintilijan želi odgojiti idealnoga govornika, stavljajući naglasak na dvije karaterne osobine koje mora posjedovati, a to su poštenje i čestitost.Osnovna je njegova teza da odgoj idealnoga govornika treba početi od najranijih dana, ističući veliku ulogu doilja u tom procesu: „...već bi doilje trebale pravilno i razgovjetno govoriti te biti, ako je to moguće, 'pune mudrosti'“. (Beker, 1997: 57) Zanimljivo je istaknuti kako su po Ciceronu samo dječaci mogli biti govornici: preporučivao im je da u početku svoje izobrazbe čitaju Cicerona jer je „pitak“ te ga se s ljubavlju može čitati. Prve dvije knjige „Obrazovanja govornika“ bile su posvećene mislima o odgoju i zato su u manjoj mjeri bile zanimljive teoretičarima književnosti. Šestu knjigu započinje autobiografskom digresijom o smrti svoje žene i dvoje djece, a onda nastavlja s retorikom, odnosno obraćanjem govornika slušateljima (sucima i drugima). Važno je da govornik osjeća emocije koje prenosi publici jer će ih isključivo tako prenijeti na njih: emocije dijeli na etos (blaže) i patos(snažnije).Govorniku najviše problema zadaju stil i dikcija čega je Kvintilijan svjestan i upravo se stilom i dikcijom bavi u osmoj knjizi. Govornik ne smije voditi pretjeranu brigu o ljepoti jer to može postići suprotan i neželjeni učinak, a osim toga može autora odvesti od same teme. Zato upozorava da se govornik mora držati svog predmeta, a ovaj će već sam diktirati najprimjerenije, odnosno najbolje riječi. (Beker, 1997: 58)

2.3. O govorniku

Tri će stoljeća poslije kultne knjige antičke (grčke) Aristotelove „Retorike“ nastati jedno od čuvenih djela teorije govorništva, djelo koje je i danas „živo“, a to je „O govorniku“, čiji je autor rimski retoričar Ciceron. Djelo je sastavljeno u tri knjige i posvećen bratu Kvintu:

„A tebe, brate, neću iznevjeriti ni kad me budeš poticao ni kad budeš zahtijevao; naime, ničiji ugled niti volja za mene nisu vredniji od tvojih.“(Stepanić, 2002: 25)

„O govorniku“ daje jedan nov pristup retorici, u njemu Ciceron ne donosi različite podjele retorike i suhoparna pravila kojima se treba voditi kako bi bili vješti govornici, već tvrdi kako je retorika povezana sa drugim znanostima: „No govorništvo je kudikamo veće nego što ljudi misle i složeno je od više vještina i znanosti.“ (Stepanić, 2002: 3)

Cilj je knjige odgovoriti na pitanje kakav treba biti govornik: dio njegova „recepta“ otkriva sljedeći citat: „Trebnaime usvojiti znanje o mnogim stvarima, bez kojih je okretnost riječi isprazna i smiješna; sam govor valja uobličiti ne samo biranjem, nego i sklapanjem riječi; moraju se duboko proučiti svi osjećaji koje je ljudskomu rodu dodijelila priroda, jer se sva snaga i smisao govora trebaju iznijeti zato da bi se duše slušatelja ili smirile ili uzbudile. Tomu treba dodati stanovitu dosjetljivost, duhovitost i izobraženost dostojnu slobodna čovjeka, brzinu i kratkoću u odgovoru i napadu povezanu s profinjenom privlačnošću i ugladenošću.“(Stepanić, 2002: 42)

Djelo „O govorniku“ pisano je u dijalozima u kojima najčešće sudjeluju Kras i Antonije, a pridružuje im se i Scevola, koji se u uvodu polemizira sa Krasom, koji je precjenjivao važnost retorike: po Krasu govorništvo je najšira ljudska djelatnost, najvažnija za državu, a Scevola tvrdi da je za državu najvažnija mudrost, a govornici bi se trebali ograničiti na uže djelovanje na sudovima, a Kras mu odgovara da podcjenjuje mogućnosti savršena govornika, koji će posjedovati široko znanje i biti u stanju iznositi misli bolje od stručnjaka za pojedino područje, budući da će znati vladati osjećajima slušatelja. Govornik mora ovladati znanjima s područja politike i etike; po širokom spektru tema koje je u stanju obrađivati govornik je sličan pjesniku. (Stepanić, 2002: 52) Scevola mu odgovara da nije moguće da retoričar ima tako široko znanje s čime se Kras složio, ali je ipak ostao pri svojem mišljenju. U raspravu se upliće Antonije, koji zauzima Krasovu stranu, ali kaže da se to nije moguće primijeniti u praksi. Do razilaženja između Krasa i Antonija dolazi tada kada Antonije daje svoj pogled na retoriku: govornik bi morao moći dojmljivo i uvjerljivo govoriti o bilo kojem predmetu, no znanje o njemu steći će na licu mjesta i prigodno, za pojedini slučaj; to će znanje i dalje

pripadati njegovoj matičnoj znanosti (najčešće filozofiji ili pravu), a ne govorništvu. Kras ne prihvaća takvo stajalište, nego optužuje Antonija da od govornika čini neku vrstu nadničara. (Stepanić, 2002: 52)

Drugu knjigu Ciceron započinje komentarom kako su Kras i Antonije bili obrazovaniji, nego što su to sami odavali. Na scenu dolaze dva nova lika (Cezar i Katul), dok je Scevola napušta. Za primijetiti je da Antonije ublažuje svoj stav o retorici iznijet u prvoj knjizi: o retorici govori s praktičnoga stajališta naglašavajući važnost uzora koji bi mladi retoričar valjao slijediti. Govorništvo, tvrdi, pokriva svaki dobar govor i sve teme; kritizira poznavanje često suvišnih i zavodljivih pravila, a bez prakse, koja bi trebala uključivati i pisanje govora. (Stepanić, 2002: 52) Raspravlja se o tome koji su filozofi korisni u retorici, pažnja se poklanja općim mjestima argumentacije i pravilima za njihovu uporabu te metodama kojima se pobuđuju osjećaji kod publike, sudaca i u samoga govornika. U tome pomaže humor o kojemu Cezar predaje. A rasprava se prekida nakon Antonijeva izlaganja o mnemotehnici. (Stepanić, 2002: 54) Uvod je treće knjige posvećen Krasovoj sudbini. Naime Kras je umro nekoliko dana nakon rasprave. Kako ne bi bio cijeli zavijen u crno (osim na osvrt o Krasovoj tragičnoj sudbini, spominje se i sudbina ostalih likova), govori o Krasovu i Antonijevu stilu. Kras kao veliki majstor stila otvara tu raspravu tvrdeći da je stil neodvojiv od predmeta govora, ističe da ne postoji najbolji stil. No stil ima svoje vrline: pravilna latinština, jasan izgovor i misli, ukrašen i primjeren stil. (Stepanić, 2002: 55) U jednoj od narednih rasprava Kras će se dotaći izbora riječi u stilu: objašnjavaju se doslovne, neuobičajene, novoskovane i prenesene riječi te prikladnost njihove uporabe. Važan je element retorički period, kao i poredak riječi, ritam, vrste i prikladnost stila. (Stepanić, 2002: 55) Kras se osvrće i na zvukovnu dimenziju govora: određene stope odgovaraju određenim dijelovima perioda. Kratak pregled figura misli i izraza posljednja je sastavnica govora na koju se Kras osvrće: izvedba. Treća knjiga završava pohvalom Hortenzija, mlada i darovita govornika— gesta kojom je Ciceron vjerojatno pokušao aludirati na spominjanje Izokrata na kraju Platonova „Fedra“. Dijalog „O govorniku“, iako sadržava niz tehničkih detalja i uputa za dobar govor, u cijelosti slavi govorništvo i govornika na višoj razini. Jezik i govor za Cicerona su ono što čovjeka razlikuje od životinje, a pravoga govornika od obična čovjeka. Jezik je zahvalan i teško iscrpljiv materijal, a govor majstorska tvorevina u kojoj se najbolje mogu obuhvatiti i manifestirati sva bitna dostignuća ljudskoga duha, tj. sve znanosti i discipline dostojne slobodna čovjeka. (Stepanić, 2002: 56)

2.4. Povijesni pregled retorike od srednjega do suvremenoga doba

Jedno je od temeljnih djela srednjega vijeka „Septem artes liberales“ – Sedam slobodnih umijeća koja se dijele u dvije skupine. Prvu skupinu čini quadrivium (aritmetika, geometrija, glazba, astronomija), a drugu skupinu čini trivium (gramatika, dijalektika, retorika). Gramatika se bavi podučavanjem pisanja i čitanja, dijalektika se usmjerava na praksu prosuđivanja i zaključivanja, dok se retorika usredotočuje na pitanja stila i govorničkoga umijeća. Veze između retorike i teologije postaju tim djelom čvršće, dok veze retorike i filozofije slabe. U antičkoj retorici čovjek je bio u središtu svega: on se spoznao zahvaljujući sustavima: logosu, patosu i etosu. No u srednjem vijeku dolazi do promjena: čovjek više nije u središtu svijeta jer je svijet stvoren i u njemu se ponavlja nasilje. Retorika se počinje zasnivati na nekome mitu, nekoj priči. Glavnu priču pripovijeda Marcijan Kapela, poganski retoričar iz petoga stoljeća. Priča govori o vjenčanju Merkura i Filologije, koja na dar od bogova dobiva sedam slobodnih umijeća. Ta su umijeća prikazana kao žene koje su različito odjevene i u rukama nose različite predmete. Evo kako su prikazane gramatika i retorika! Gramatika je sijeda starica koja je, kako sama priča, živjela dugo vremena u Egiptu i u Atici, no sad se prikazuje u rimskoj odjeći. U kutiji od slonove kosti nosi nožić i rašpu, da kirurški odstrani dječje pogreške u govoru. Retorika je lijepa žena uzvišena stasa, odjeća joj je okićena svim retoričkim figurama, a u ruci nosi oružje kojim će ranjavati svoje protivnike, itd. (Meyer, 2008:60) Sedam slobodnih umijeća postavlja novo shvaćanje logosa. Od tih sedam umijeća kojima podučavaju Filologiju nijedno se ne bavi valjanim, pravednim ili kreposnim, a samo se Glazba površno dotiče pitanja lijepog i ugodnog. Štoviše, jedno od umijeća ima očitu nadmoć nad drugima. To je Dijalektika, odnosno umijeće zaključivanja, koja ovako zbori: “Bilo da je riječ o Gramatici... ili onoj drugoj gospi, bogatoj i znamenitoj, zvanj Elokvecija, ili pak onoj što štapićem po tlu riše razne dijagrame [Geometrija], sve se one pokoravaju meni, nijedna ne može razvijati svoje teme ne pritekne li mojemu zaključivanju” (Meyer, 2008:61) Dakle retorika je u srednjem vijeku bila između gramatike i dijalektike i često im je služila. Iako je retorika u srednjovjekovlju bila pod utjecajem gramatike, postoji argument da se je gramatika podjednako nadahnjivala retorikom. Poznati tadašnji gramatičari (Donat i Priscijan) prevode brojna retorička djela. Zanimljivo je istaknuti Priscijanovo viđenje gramatike! Gramatika se ne može učiti bez poznavanja mnoštva retoričkih figura, koje uglavnom preuzima iz Ciceronove rasprave „De inventione“ te iz djela Rethorica ad Herennium“. Gramatika promatra, proučava i propisuje strukturalne promjene koje se u rečenici događaju kada se pribjegava nekoj figuri (inverziji, elipsi...). Pojava uvlačenja retoričkih figura u gramatiku nije ograničena na srednji vijek; ona će se nastaviti, pa čak i

razviti u renesansi, a nadahnut će i “filozofske gramatičare” 18. stoljeća kao i retoriku figura u 20. stoljeću. (Meyer, 2008: 62) Logos, racionalnost kojom samo djelomično upravljamo, se od srednjega vijeka iskazuje mimo naše volje u jezičnim izrazima i u načinu na koji govorimo. Učvršćuju se veze između retorike i dijalektike na što je još Aristotel ukazivao. Glavna je poveznica između retorike i dijalektike topika koja proučava sadržaj i argumenata. Početkom šestoga stoljeća rimski je filozof i konzul Boecije ustrajao na bliskosti između retorike i dijalektike. Prema toj tradiciji proučavanje zaključivanja ne podrazumijeva samo proučavanje njihove (silogističke) forme, nego i različitih vrsta uporabljenih sadržaja, mjesta ili argumenata. A budući da dijalektika (proučavanje zaključivanja općenito), baš kao i topika (proučavanje sadržaja zaključivanja), prakticira invenciju mjesta, to jest otkrivanje argumenata, odnos koji ih povezuje s retorikom više nije elokucijski, u smislu načina govora, nego invencijski, u smislu iznošenja argumenata.

Tako opažamo da se, uz opću prevlast retorike usredištene u logosu, još u srednjemu vijeku pojavljuje suparništvo između retorike mjesta (*inventio*), bliske dijalektici, i retorike figura (*elocutio*), bliske gramatici. (Meyer, 2008: 64) Retorika je u srednjem vijeku bila podređena logosu, nedostajali su joj predmet i stanje duha da postane središtem obrazovanja i kulture. A kako na retoriku gleda renesansa? U renesansi dolazi do razvitka tiska, novoga pogleda na svijet uzrokovanog pojavom heliocentričnoga sustava, a najvažnija odrednica renesanse u odnosu na srednji vijek jest da čovjek dolazi u središte. U renesansi dolazi do razvoja retorike. Naime čovjek dobiva moć da vlada razumom, logosom, a renesansa želi otkriti kako će čovjek vladati tom moći podsredstvom ambicije i raskoši ili će stvoriti nova pravila/norme. Dolazi do velikoga zanimanja za jezik: jezik je poput dobre smočnice bilo da se u njoj nešto čuva bilo da se iz nje vadi neko novo dobro. (Meyer, 2008: 68)

Srednjovjekovna se retorika nadahnjivala Ciceronovim spisom „*De inventione*“, dijelom „*Rethorica ad Herenium*“ i Aristotelovom „*Retorikom*“, a renesansa se referira na Kvintilijana. Njegove misli o odgoju utjecat će na Lorenza Vallu, Deziderija Erazma, Juana Luisa Vivesa, Martina Luthera i Philippa Melanchthona. U renesansi se formiraju dva pogleda na retoriku. Prvi je pogled temeljen na etosu (etički pogled), koji se oslanja na Kvintilijanovo djelo „*Obrazovanje govornika*“ i Ciceronovim djelima „*Brut*“, „*Govornik*“ i „*O govorniku*“, koje je u katedrali lombardijskoga grada Lodi 1421. godine otkrio biskup Gerardo di Landriana i prosljedio ih humanistu Barzizzi. Nadahnuto je i Tacitovim djelima „*Agrikola*“, „*Germanija*“ i „*Dialogus de oratoribus*“ (Razgovor o govornicima). No Ciceronova i Tacitova djela nisu nadahnjivala samo etičku retoriku, nego i onaj drugi pogled retorike

zasnovan na patosu. (Meyer, 2008: 70) Prvi veliki pregledni ogled iz renesansne retorike objavljuje Juraj iz Trapezunta 1434. godine pod nazivom „Retorika u pet knjiga“. To će djelo uvelike utjecati na retoričare 16. i 17. stoljeća jer na maestralan način uspijeva pružiti sustavan pregled osjetilnih, čuvstvenih i afektivnih svojstava govora. Patos pritom stječe pravo glasa zahvaljujući logosu, dok je etos naprosto sveden na jedno od stilističkih svojstava. Prva knjiga donosi prilično klasično izlaganje o trima govorničkim vrstama: sudskoj, demonstrativnoj i političkoj. Druga knjiga prvi put publici iznosi Hermogenovu doktrinu statusa. U petoj, revolucionarnoj knjizi opisuje Hermogenovu teoriju o sedam ideja ili stilskih oblika, odnosno kako kombiniranjem različitih stilističkih svojstava postići lijepo oblikovan govor. Tih sedam velikih svojstava jesu jasnoća, veličanstvenost, elegancija, živost, etos, iskrenost i spretnost. Svako govornikovo umijeće počiva na njihovoj skladnoj kombinaciji, ravnoteži, miješanju i uzajamnom odražavanju. Sistematika “svojstava” nekoga govora beskrajno odražava nužnu napetost između etosa i patosa. Retorika je sredstvo - teorijsko i praktično - uočavanja i unošenja afektivnosti u govore. (Meyer, 2008: 72)

U šesnaestome stoljeću dominira rasprava između ciceronovaca, koji se zalažu za patos (zagovaraju učinkovitost retoričkoga umijeća, njezine moći da pokrene ljude, da u njima probudi čuvstva i osjetljivost) i anticiceronovaca, koji se zalažu za etos (zagovaraju etičku uporabu retorike, poštovanje istine, iskrenosti i govornikove prirodnosti). Ciceron, koji nije podcjenjivao etos, im služi u nametanju svoje teze. Jedan od istaknutijih anticiceronovaca bio je Erazmo Roterdamski, koji je zagovarao retoriku usredištenu u dobroti i istini, a ne u ljepoti. U borbi protiv umijeća ciceronovaca, njihove vještine manipuliranja čuvstvima, on zagovara sve ono što nas vezuje za prirodnu potrebu i tom prigodom pribjegava argumentima što ih je sveti Augustin izložio u četvrtoj knjizi spisa “De doctrina christiana“. Govorničko se umijeće ne treba graditi na umjetan način kao što su to činili antički pogani, nego treba biti spontano, iskreno i nadahnuto vjerom. Razni načini da se nešto iskaže naprosto odražavaju raznolikost prirodnih temperamenata, ali oni se moraju pokoravati pravilu aptuma (prikladnosti, doličnosti), odnosno moraju se uskladiti s temom govora, prilagoditi se onome o čemu se govori. (Meyer, 2008: 80) Ciceronskoj struji pripada i Pietro Bembo, koji nakon pohoda na Rim 1527. godine kada se humanisti, savjetnici, tajnici... sklanjaju u Padovu i Veneciju. Bembo, naime, ne zagovara samo lijepu latinštinu, bogat i uhu ugodan jezik, nego i odmjereno i rasuđivanje. Prekomjernoj vjeri u pojedinačni etos, raznolikosti osobnih nadahnuća, pretjeranu zanosu uma i lutanju invencije on suprotstavlja strogost oponašanja,

sigurnost rasuđivanja, skladnu jasnoću jezika koji on prije svega poima kao sredstvo razmjene i komunikacije. (Meyer, 2008: 96)

Nakon što je vojska Karla V. opustošila Rim, rađa se novi oblik političke retorike koji nije više vezan uz Rim, već za modernu državu: govornik više ne donosi odluke, nego savjetuje, prestaje biti moćnik i postaje vazal, tajnik, veleposlanik ili dvoranin. Prvi humanistički retoričari bili su usko povezani s papinskom vlasti., promjene će pokrenuti Baldesar Castiglione, čije je najznačajnije djelo „Rasprava o dvoraninu“, objavljena u Španjolskoj petnaest godina poslije nastanka. U njoj izlaže ponašanje i način govora koji može priskrbiti naklonost vladara. Među autoritetima koje uključuje u raspravu nalazi se i predvodnik ciceronovaca Pietro Bembo. Glavne vrline dvoranina počivaju na ovladavanju prividima i na sposobnosti pobuđivanja osjećaja. No za potpuno usvajanje toga umijeća potrebne su, prema Castiglioneovim riječima, elegancija, kultura, profinjene manire. Patos se ovdje nastoji ujediniti sa stanovitim etosom. (Meyer, 2008: 96)

“A ja ne želim da [dvoranin] uvijek govori strogo ozbiljno, nego i o ugodnim stvarima, o igrama, dosjetkama i šalama, prema prigodi, ali o svemu pametno, spretno i s mnogo jasnih riječi, ne odajući ni u čemu taštinu ili neozbiljnu glupost. A kad zatim bude govorio o nečemu nejasnom ili teškom, hoću da vrlo razgovijetnim i riječima i mislima oštroumno objasni svoju namisao i da svaku dvosmislenost učini razumljivom i jasnom na stanovit brižljiv način koji nije dosadan” (Meyer, 2008: 97) Ciceronskoj struji pripadao je i Etienne Dolet, koji braneći retorike gubi život. Osuđen je na lomaču zato što je Platonu pripisao da nakon smrti ništa od nas ne ostaje.

“Sud osuđuje rečenoga Doleta... na mučenje, prije usmrćivanja, jer je širio nauk među svojim drugovima. Sud također nalaže da se rečenome Doletu, bude li izazivao sablazan ili hulio, jezik odsiječe, a on živ spali.“ (Meyer, 2008: 98) Naukovao je da karakterne osobine (poštenje i čestitost) nisu kriteriji za postajanje dobrog govornika kako je to tvrdio Kvintilijan.

“Tako ponad svih govornikovih vrlina cijenim povjerenje koje ulijeva, iako zdušno prigrljujem njegovu čestitost, svejedno sam uvjeren da nevinost i poštenje nemaju veze s govorničkim umijećem, kao, uostalom, ni s bilo kojom drugom spoznajom... Elokventnost, baš kao i znanstveni duh, razvijaju se isključivo neumornim radom i upornom vježbom” (Meyer, 2008: 99)

Prema nekim mišljenjima prelomni je događaj renesansne retorike amputacija koju je sredinom 16. stoljeća na retorici izvršio Pierre de la Ramee (Petrus Ramus), profesor na Kraljevskome koledžu u Parizu, koji se 1561. preobratio na protestantizam. U djelu „Dialecticae institutiones“ iz 1543. godine Ramus, naime, predlaže da se iz retorike u dijalektiku prebace tri njezina najvažnija dijela: inventio, dispositio i memoria. Mnogi su u tome vidjeli nepovratno skretanje kojim započinje neizbježan “raspad” retorike, koja se sada “svodi” na preostala dva dijela: elocutio i actio. (Meyer, 2008: 100) Upravo je taj čin doveo do uzleta moderne znanstvene metode i slabljenja retorike koje će potrajati do druge polovice dvadesetoga stoljeća kada se uviđa da estetske, ali i psihoafektivne te etičke dimenzije govora utječu na njegovu persuazivnu snagu, čak i kad je taj govor znanstvenoga karaktera. (Meyer, 2008: 100)

S Ramusom se slagao jedan od vodećih engleskih filozofa sedamnaestoga stoljeća Francis Bacon, koji je kao promicatelj indukcije jedan od otaca moderne znanstvene metode. Smatrao je da se funkcija inventia mora širiti na druge „znanstvenije“ metode: ne treba je isključivo podrediti retorici kako je to Ramus tvrdio. (Meyer, 2008:128)

Šesnaesto je stoljeće bilo obilježeno sukobom između etosa i patosa, a u sedamnaestome se stoljeću formira novi sukob, a to je sukob između patosa i logosa. Za sukob između logosa i patosa uzroke možemo tražiti u vjeri: ne smije se zaboraviti da je tada na snazi protureformacija koja će naglasak stavljati na logos. Sukobe su potakli politika i filozofija: veliki filozofski mislioci toga vremena okupirani su napetosti između razuma i iskustva. Slabljenje etosa naćeo je, kako je već navedeno u dijelu u kojemu se govori o retorici prethodnoga stoljeća, Petrus Ramus, do slabljenja etosa krajem šesnaestoga stoljeća dolazi u Englesku i u Francusku. U slabljenje nas etosa u Engleskoj uvodi George Puttenham, koji pod utjecajem ramizma donosi novu podjelu retorićkih figura: naime, Petrus Ramus je poznat po tome što je razgranićavao retorićke od stilskih figura, u Engleskoj su te granice još preciznije postavljene, a postavio ih je George Puttenham, koji nije bio pod utjecajem ramizma. U klasićnom su se smislu razlikovale figure rijeći, utemeljene na zvućnosti govora (rimi, inverziji, ponavljanju...), te figure misli, zasnovane na odnosu govora i govornika ili zbilje (ironija, alegorija). Puttenham pak raspodjeljuje figure na ljestvici koja se izravno kreće od patosa prema logosu, ne uzimajući više u obzir govornikovu angažiranost u stvarnome svijetu: figure uha (auricular figures) tiću se jedino našega slušnog ćula; sentencijske figure (sententious figures) zbog svojih su književnih svojstava dopadljive uhu koliko i umu; naposljetku, figure smisla, obraćaju se prije svega umu, istodobno zadržavajući neke osjetilne

prednosti. (Meyer, 2008:100) U ovome razdoblju dolazi do razvoja novoga stila, jufjuizma, u kojemu se osjeća, zahvaljujući prethodno njihovim logičkim i semantičkim aspektima, definiranim osjetilna i emotivna vrijednost pojedinih retoričkih figura. Za postizanje učinka prestiža moći, pribjegava se antitezama, metaforama i drugim aliteracijama. Nakon Elizabetine smrti dolazi do pada jufjuizma, dolazi do političkih nemira i vjerskih napetosti. Aglikanska i Katolička crkva podupiru kraljevsku vlast, ali ona gubi moć od puritanaca. Prijelaz od oduševljenja pa do razočaranja ocrta evolucija Shakespeareova djela, od „Henrika IV“ (1590-1592) do „Kralja Leara“ (1606). (Meyer, 2008: 89) Može se zaključiti da je nova politička situacija utjecala na brži uspon klasične tragedije u baroknom kazalištu u Engleskoj, nego li na kontinentu. Ne treba zanemariti ni utjecaj Ramusovih teorija koje su zbog svoje metodičnosti i jezične čistoće po ukusu puritanskih parlamentaraca: zagovara se povratak “jednostavnu” stilu, promiče se “učena” poezija, čiji je preteča John Donne, a glavni predstavnik John Milton. (Meyer, 2008: 100) U prvoj polovici sedamnaestoga stoljeća u Engleskoj dolazi do novoga poimanja jezika: čovjek se jezikom više ne služi da zadivi svijet niti da se u njemu angažira, nego da prikazuje svijet, uključujući i njegove osjetilne aspekte. Govornici i pjesnici trebaju se “izvana” baviti velikim “metafizičkim” problemima, jezičnom čistoćom odražavati poredak što ga puritanci nastoje uspostaviti, obrazovati mase senzibilizirajući ih, dakako, ali na istinu. (Meyer, 2008: 90) Englezi su u prvoj polovici sedamnaestoga stoljeća radili na relaciji logosa i patosa isključujući etos. A kakvo je stanje bilo u Europi? Usmjerenje retorike u Europi određeno je protureformacijom koja se suočava sa otporom unutar Crkve, ne samo među svećenstvom, nego i vani, među laicima. Naglašava se obrazovna funkcija retorike, ne osporava se političko poslanje elokvencije i poziva se na mjeru. (Meyer, 2008: 101)

Za kraj ćemo se pregleda retorike u sedamnaestome stoljeću osvrnuti na Francusku retoriku jer ona oživljava jedan tip retorike prošloga stoljeća. U Francuskoj se u vrijeme sedamnaestoga stoljeća razvija dvorska retorika, koja preuzima temeljnu postavku retorike ovoga stoljeća, a to je njeno oslanjanje na jezik kao komunikacijsko sredstvo. Jezik je univerzalno sredstvo komuniciranja, pobuđivanja emocija, prenošenja osjeta, ali i integriranja u društveni poredak, jer jezikom dvoranin pokazuje svoju civiliziranost, uljudnost, poštovanje vlasti. Knjiga koju Nicolas Faret objavljuje 1630. godine, „Častan čovjek ili umijeće dopadanja dvoru“, može se smatrati baroknom adaptacijom Castiglioneova „Dvoranina“. On uzdiže vrline smotrenosti i umjerenosti, ali to čini raskošnijim i slikovitijim stilom od Castiglioneova. (Meyer, 2008: 103)

U renesansno doba retorika je imala središnje mjesto u intelektualnim, političkim i estetičkim raspravama koje su se bavile utvrđivanjem čovjekova mjesta u svijetu: smije li čovjek biti u središtu svega. Stav preuzet od humanista ili mora biti skromniji, stav protestanata. Tada je na snazi apsolutistička vlast koja vodi k slabljenju pojedinačnoga etosa i daljnjega razvoja dvorske retorike. Raste zanimanje za odnos između umijeća privida i bitka ili zbilje u koju se to umijeće uklapa. Senzibilnost i područje patosa pokazuju se tijesno povezanim s uređenom zbiljom kakvu nam predočava razum. Štoviše, pokazuje se da je jezična djelatnost najvažnija točka između tih dvaju područja. Upravo će u tome smjeru proučavanja jezika kao mjesta na kojemu se susreću srce i um krenuti 18. stoljeće. To će stoljeće biti "racionalističko" jer će se razum poimati kao logos uopće, sposobnost izražavanja koja se razvija u jeziku i zahvaljujući njemu, nipošto ne isključujući iskustvo ili osjećaje. (Meyer, 2008: 104) U osamnaestome stoljeću dolazi do slabljenja popularnosti retorike, a glavni je razlog slabljenja moći retorike prema tezi Rolanda Barthesa proces koji se zasniva na formiranju nove vrijednosti (očitost), a započet je u renesansi. Barthes smatra da očitosti jezik uopće ne treba ili joj služi kao instrument. Od šesnaestoga stoljeća očitost se prema Barthesu razvija u tri smjera: osobna očitost (u protestantizmu), racionalna očitost (u karteizijanizmu) i osjetilna očitost (u empirizmu). Ako se i tolerira (u isusovačkome nauku), retorika više nije logika, nego tek boja, ukras koji se pomno nadzire u ime prirodnosti. Među najznačajnijim retoričarima osamnaestoga stoljeća bila su trojica autora: talijan Giambattista Vico, francuz Cesar Chesneau Du Marsais i škot George Campbell.

3. Retorika i politika

Kao što su pravopis i gramatika u tijesnoj vezi, tako su i retorika i politika čvrsto povezane. Ta veza započinje u doba kada se retorika i razvila, a to je, podsjetimo se, Periklovo doba. U doba Perikla kada se sva vlast predaje u ruke narodne skupštine (koju su činili svi Atenjani s građanskim statusom), Atena postaje demokratska republika, a politički govor postaje sredstvo donošenja odluka. Tijekom idućih stoljeća mijenjao se status retorike u društvu i obrazovanju, ali govor je nedvojbeno bio i ostao slika političara. Dakle svoje ciljeve političari postižu preko govora, dobivaju pomoću govora izbore, uspostavljaju njime unutarnje i vanjskopolitičke odnose, i što je najvažnije grade svoj imidž. Oni koji govore bez zastajkivanja, odlučno, snažnim glasom i jasnom dikcijom, ostavljaju dojam samouvjerene i odlučne osobe. Uspješan ili neuspješan, voljen ili omražen, dobar ili loš, političar je ovisio o svojim govorničkim sposobnostima, a retorika i politika postale su nerazdvojno povezane. Zapravo, može se reći da nema politike bez retorike. Pravi političar mora znati kako započeti i završiti govor, kako zainteresirati publiku da ga slušaju, kako sebe govorom što bolje predstaviti, mora znati koristiti pravi argument na određeni protuargument, pravu figuru na pravome mjestu, kako pokazati stručnost, ali i osobnost, odlučnost, pa i duhovitost. Dobar govor nije improvizacija, nego rezultat rada, učenja i vježbe. (Kišiček, Stanković, 2014: 9) Postoje dva aspekta govora; što govoriti i kako govoriti. Kvintilijan je naglasak stavljao na izvedbu (kako govoriti), dok je Aristotel naglašavao važnost sadržaja, što govoriti. Dakle iz navedenoga je vidljivo da se antički vodeći retoričari nisu mogli odlučiti koji je od ovih dvaju aspekta govora važniji. Dobar bi političar trebao ujediniti oboje. No slušateljima više odgovara lijepo govorenje: za dobivanje izbora neki se političari vode Kvintilijanovom izrekom: „Ako govoriš lijepo, ljudi te radije slušaju i lakše ti vjeruju.“ (Kišiček, Stanković, 2014: 12) Poznati njemački filozof Arthur Schopenhauer pisao je o eristici, tj. vještini prepiranja i o različitim trikovima kojima se ljudi služe da bi u prepirkama pobijedili. Politički govori nepresušani su izvor takvih trikova jer izgubiti u političkim raspravama, ispasti lošiji od suparnika, najgori je mogući scenarij. A iz rasprave izaći kao pobjednik, pa uz to biti duhovit, bridak i domišljat ishod je kojem svi teže. (Kišiček, Stanković, 2014: 12) Druga je smicalica kojoj su političari skloni promjena teme, odnosno *mutatio controversiae*, a koristi se na saborskim raspravama: zastupnici koji postavljaju pitanje najveći dio vremena potroše na uvodni dio koji pretvaraju u svoje male političke govore, a predstavnici vlade odgovaraju opsežno, a katkad i nedovoljno konkretno i precizno. Naime, pogreška se sastoji u tome da se uvodi nova tema koja je jednako bitna i zanimljiva slušateljima, pa se promjena teme niti ne

primijeti. U knjizi Gabrijele Kišiček i Davora Stankovića „Retorika i društvo“ ova se vrsta smicalice primjenjuje na nizu primjera, a mi ćemo istaknuti samo jedan njihov primjer! Kada se u Saboru raspravlja o prevenciji nasilja među mladima, uvodi se pitanje legalizacije lakih droga. (Kišiček, Stanković, 2014: 13) Ova je smicalica vrlo popularna ne samo među političarima nego i građanima. U knjizi Gabrijele Kišiček i Davora Stankovića „Retorika i društvo“ navodi se primjer radnika koji od šefa traži povišicu, a on mu govori o financijskoj krizi u svijetu, ne daje konkretno obrazloženje o nedavanju plaće. (Kišiček, Stanković, 2014: 13) Političari u raspravama namjerno pogrešno tumače tvrdnju svojega suparnika: ta se strategija naziva proširivanje govornikove tvrdnje. Dakle namjerno se pogrešno tumače riječi sugovornika u svrhu lakšega pobijanja. Ova je smicalica kao i prethodne objašnjena na mnogim primjerima, a mi ćemo se zadržati na sljedećemu primjeru. Kada u Saboru zastupnik kaže: „Uvjeravali ste nas da krize nema i da je u Hrvatskoj neće biti, a onda ste izjavili da je kriza došla i u Hrvatsku.“ A odgovor glasi: „Ja nikad nikoga nisam uvjeravao da je stanje u Hrvatskoj sjajno.“ (Kišiček, Stanković, 2014: 13) Kako bi se istaknula važnost određenog pitanja, posebice onih socijalnih, česta pogreška je argumentum ad misericordiam ili poziv na sažaljenje. U svakodnevnim raspravama to su najčešće opravdavanja za neizvršavanje obveza jer mi je sestra bolesna, jer smo danas već pisali test iz biologije, jer sam imao naporan dan na poslu...

U Saboru, primjerice, zamrzavanje plaća radnika njihov opstanak pretvara u nemoguću misiju, oduzet će im se i ono malo od čega žive, kako će radnik prehraniti obitelj, kako će preživjeti, kako će nahraniti svoju obitelj ili u raspravi o gradnji golf igrališta: dopustit ćete da naši ljudi postanu služavke i nosači nekim bogatašima. To je trik kojim se nastoji djelovati na emocije slušatelja i potaknuti sažaljenje. (Kišiček, Stanković, 2014: 13) Političari se u svojim govorima u većoj mjeri koriste smicalicama što dovodi do toga da smicalice koje se međusobno vezuju zamjenjuju ono najvažnije, a to je argument. Kada smo prehladeni, trebamo piti puno tekućine da bismo se izliječili, (a postavlja se pitanje kako se boriti sa političkim smicalicama). Sa njima ćemo se boriti pozornim slušanjem sugovornika.

Zanimljivo je istaknuti da u suvremenoj retorici govori nisu glavni oblik retoričkoga ponašanja. Suvremeno se govorno izražavanje dijeli na sljedeće četiri vrste: razgovori, kratki monolozi, govori i posebne govorne vrste, a predmet će našega interesa biti prva skupina suvremenoga govorništva (a to je, kako je već rečeno, razgovori). Skupinu razgovora (dijaloga) čine retoričke vrste u kojima sudjeluje nekoliko govornika: svaki se govornik obraća sugovornicima potaknut njihovim govorom i u očekivanju njihova neposrednog

govornog reagiranja. (Škarić, 2008: 14) Ta se skupina dijeli na sljedeće podvrste: intervju, anketa, debata, službeni razgovor, razgovor na temu i nabacivanje ideja. Najčešća su retorička vrsta službeni razgovori, čija je glavna zadaća sporazumijevanje u praktičnim stvarima. Razgovor vode dvije osobe (stranka i službenik u upravnim organizacijama) službenim tonom. Traži se precizno oblikovanje misli i usmjerenost slušateljve pažnje prema govorniku. Oba sugovornika ravnopravno sudjeluju u vođenju razgovora: daje se mogućnost repliciranja koje treba biti kratko. U suvremenome dobu od razgovora je postala popularnijom metoda anketiranja koje naručuju televizijske kuće da bi na odabranome uzorku ispitanika otkrile stavove ispitanika o smjeru u kojem ide njihova zemlja ili saznala koji im je najbolji, a koji najomraženiji političar u svojoj zemlji. Važno je naglasiti da u anketi isključivo anketar postavlja pitanje svom sugovorniku (anketiranome), a njihovi odgovori moraju biti što jasniji i jednostavniji. Cilj je ankete otkriti što ljudi znaju, što misle i kako procjenjuju nešto. Ankete mogu biti didaktičke, retorske (novinarske), političke i znanstvene. (Škarić, 2008: 15) Didaktičke služe za provjeru znanja (ispiti), retorske (mogu biti i selekcioniranih odgovora) služe kao induktivni dokaz kojim se potkrepljuje govornikova teza, znanstvena anketa strogim statističkim postupcima nastoji dobiti što istinitije podatke o populaciji, a politička na malom uzorku ispitanika nastoji dobiti približne podatke o željama i raspoloženju, što omogućuje bolje oblikovanje prijedloga koji se potom daje na demokratsko odlučivanje. (Škarić, 2008: 15) U vrijeme predizbornih kampanja popularna retorička vrsta jest debata. U debati sudjeluju dvije strane sa suprotstavljenim stajalištima koje pred sudcima (a to su slušatelji/gledatelji) trebaju aktivno iznositi svoja stajališta o predmetu debate te se argumentirano, bez vrijeđanja dostojanstva osobe suprotstaviti drugoj strani. Glavni je cilj debate razrješenje dilema koje se može jedino pomoću argumenata ostvariti. Najstarija je retorička vrsta, razvijena još u staroj Grčkoj za vrijeme Sokrata kao razgovorna metoda poučavanja. Razgovor ima jasno preciziranu temu koju sudionici istražuju sve dok ne dođu do istine ili suglasja. Na sastancima, gdje je ova vrsta govora uobičajena, tema je označena točkom dnevnog reda. Replike su kratke, logičke i argumentirane; tek iznimno pretvaraju se u monolog, diskusiju. (Škarić, 2008: 16) Nekada se događa da u razgovoru bude unaprijed naznačen neki problem pa se njime želi pronaći što više mogućih rješenja i tada se koristimo metodom nabacivanja ideja koja je u nas vrlo rijetka. U toj metodi sudjeluje više sugovornika koji se odmah ne suprotstavljaju jedni drugima, nego to ostavljaju za trenutak odlučivanja. Glavni su „sastojci“ za uspješno provođenje ove metode sljedeći: maštovitost u iznalaženju realnih rješenja, stručnost, obaviještenost i logičnost. (Škarić, 2008: 16) Za kraj se razglabanja o prvoj suvremenoj retoričkoj vrsti, govoru, trebamo priupitati postoji li u njoj podvrsta u kojoj su

uloge unaprijed definirane. Naravno da postoji: to je intervju. Intervju se sastoji od intervjuišta koji unaprijed osmišljava pitanja i logički ih organizira i njegova sugovornika koji na njih odgovara. Kako bi intervju bio što uspješniji, intervjuišt se kao njegov autor mora dobro pripremiti, saznati što više o osobi koju intervjuira ili o temi o kojoj želi saznati više: na općenito se pitanje dobiva općenit odgovor, na otrcano otrcan, na nemoguće ne dobiva se odgovor uopće. (Škarić, 2008: 16)

4. Zaključak

Opća je definicija retorike da je to moć uvjeravanja: tu je definiciju postavila antika kao što je postavila i niz pravila kojima bi se retoričar trebao koristiti kako bi bio što vještiji u uvjeravanju nekoga u nešto. Tako je, kao što smo u poglavlju o antičkoj (grčkoj) retorici vidjeli, jedan od tamošnjih poznatih retoričara Aristotel tvrdio da se retorika treba koristiti kao oruđe istine, a prije njega djelovali su sofisti koji su tvrdili suprotno - retorika je po njima moć uvjeravanja u nešto bez obzira je li to istina ili nije. Postavlja se pitanje koji od navedenih stavova zastupa hrvatska retorika? U odgovaranju na postavljeno problemsko pitanje svakako će nam pomoći retorika onih kojima smo dali moć da nas predstavljaju u svijetu, da donose/izglasavaju zakone koji utječu na naš život, a to su svakako političari koji u javnim nastupima ne slijede koncepciju niti sofista niti Platona, a kamoli Aristotela i kasnijih retoričara. Da biste uvjerali nekoga u nešto, trebate imati argumente, a naši političari kritičarima odgovaraju osobnim uvredama, a ne argumentima, što se ne bi smjelo činiti: iako imamo slobodu govora, ne smijemo vrijeđati dostojanstvo osobe s kojom raspravljamo. Ako kao odgovor na neku valjano argumentiranu kritiku izaberemo osobnu uvredu, a ne protuargument, sami smo nesvjesno otkrili da je naš napadač u pravu: osobne uvrede nisu ekvivalent argumentima, njima pokazujemo da nemamo kućnoga odgoja i njima sami nesvjesno „upadamo“ u protivničku mrežu. U predizbornoj kampanji dolazi do nadmetanja političara za naklonost svojih birača, stoga nije ni čudo da se retorici prišla sljedeća negativna konotacija: „Ma sve je to puka retorika.“ Političko nadmetanje među strankama koristi se i u ostatku Europe, samo je pitanje koristi li se ono u većoj/manjoj mjeri modelom osobnoga vrijeđanja, koji vlada hrvatskom političkom scenom na gotovo svakoj predsjedničkoj/premijerskoj kampanji ili se u njemu održao temeljni model retoričke rasprave, a to je iznošenje čvrstih argumenata u raspravi sa protivnikom.

5. Sažetak i ključne riječi

Moć se može iskazati na razne načine. U ratu će se moć neke zemlje iskazati količinom vojske na granicama i u gradovima te oružjem koje vojska koristi pri napadu/obrani svoje zemlje. A kako se moć iskazuje u nekoj raspravi? Moć se u raspravi iskazuje riječima, a ne silom: cilj koji bi obje strane htjele u raspravi postići jest dokazivanje da je svaka od njih u pravu, odnosno rasprava kao i rat počinje napadom jedne strane koja riječima suprotnu stranu uvjerava da je ona u krivu, a suprotna se strana pokušava braniti iznošenjem argumenata koja idu njoj u prilog. Trebala bi pobijediti ona strana koja iznosi istinite argumente, ona koja svoju moć uvjeravanja ne zloupotrebljava, odnosno jezik pomoću kojega se ona realizira i koristi kao oruđe istine.

Ključne riječi: retorika, retori, retoričar, moć uvjeravanja, retoričke škole, retoričke vrste, povijesni pregled retorike.

6. Naslov i ključne riječi na engleskom jeziku

Title: Historical overview and development of rhetoric

Key words: rhetoric, rhetors, rhetorician, power of persuasion, schools of rhetoric, types of rhetoric, historical overview of rhetoric.

7. Literatura

1. Beker, M., „Kratka povjest antičke retorike“, Zagreb, Artresor, 1997.
2. Glovacki-Bernardi, Z., „Uvod u lingvistiku teksta“, Zagreb, Školska knjiga, 2007.
3. Kišiček, G., Stanković, D., „Retorika i društvo“, Zagreb, naklada Slap, 2008.
4. Meyer, M., „Povijest retorike od Grka do naših dana“ (s francuskoga prevela Vanda Mikšić), Zagreb, Disput, 2008.
5. Stepanić, G., „Grčki i rimski klasici“: „O govorniku“, knjiga sedam, Zagreb, Matica hrvatska, 2002.
6. Škarić, I., Temeljci suvremenoga govorništva, Zagreb, Školska knjiga, 2008.